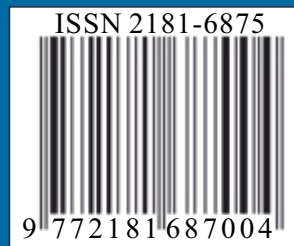

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

2/2023

	characteristics	
Saidov Kh.Sh.	Economizing language resources on the example of the word formation of modern English slang	132
Sharipova D.Sh.	The linguistic relationship of symbols	136
Абдувахабова Д.Н.	Тилшуносликда эмотивлик, модаллик ва баҳолаш категорияларининг ўзаро боғлиқлиги	143
Джалилова З.Б.	Инглиз ва ўзбек тилларида гул номларининг лексик-семантик майдони ҳамда лингвопоэтик хусусиятлари	147
Ибрагимова Н.А.	Аутентик матн тушунчаси, турлари ва таснифи	154
Қаршиев Н.Т.	Қорақўлчилик терминларининг ясаиш усуллари	159
Zikrillayev G'.N., Ro'ziyev Y.B., Safarov F.S.	Dialektik materializm va tilshunoslik metodologiyasi	168
Fayziyeva A.A.	Inson his-tuyg'ulariga oid konseptual modellar	176
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Axmedova S.H.	Ingliz va o'zbek ertaklarida epik ko'makchilar talqini va tasviri	181
Davronova Sh.G'.	Isajon Sultonning "Bibi Salima" hikoyasida milliylik ifodasi	187
Djumayeva N.	Ingliz hamda o'zbek xalq ertaklaridagi sehrlı buyumlar orqali milliy madaniyatning ifodalanishi	192
Karimova D.H., Ahmadova X.N.	Aka-uka Grimm ertaklari o'zbekcha tarjima variantlarining shakllanish omillari va paradigmatic belgilari	198
Khayrullayeva N.N.	The analysis of the setting in the eco-fiction novels "Time is a river", "Sweetgrass", "The summer of lost and found" by American writer Mary Alice Monroe	203
Nodirova F.X.	Sa'dulla Hakim she'riyatida adabiy g'oya va tahlil	209
Rakhmatova M., Rakhmonova J.	XXI Century American prose: analysis of "The hunger games" by Susanne Collins	214
Xamdamova S.B., Tilavova N.	Charlz Dikkensning "Nikolas Niklbining hayoti va sarguzashtlari" romani kompozitsiyasi va tarbiya romanining janr xususiyatlari	219
Jo'rayeva M.J.	Hilda Dulitl she'riyatida imajizm ifodasi	225
Одилова Г.	Болалар адабиётида глуттоник дискурс таржимасида услуб ва маъно адекватлиги	229
Mizrabova J.I.	Uilyam Shekspirning "Qirol Lir" nomli asari tarjimalarida kalamburning qayta voqelantirishdagi muammolari	235
Эльманова М.Т.	Проблема семейных ценностей в романах Джойс Кэрролл Оатс "Мать, пропавшая без вести" и "Мы были Малвэнами"	245
MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Narziyeva D.I.	Mashrab devonlari nashrlaridagi tafovutlar	249
"NAVOIY GULSHANI"		
Amonova Z.Q.	Yuzungda zarvaraq har yonki lutfi benihoyatdur	253
PEDAGOGIKA *** ПЕДАГОГИКА *** PEDAGOGICS		
Burxonova M.X.	Tibbiy madaniyat tushunchasining shakllanish tarixi	255
Sariyev R.Sh.	Chizmachilik fanida ijodiy loyihalash faoliyatining pedagogik-psixologik xususiyatlari	259
Xodjayev R.I.	Bokschilarni tayyorlashning psixo-fiziologik xususiyatlari	263
TARIX *** ИСТОРИЯ *** HISTORY		
Ражабова Д.Я.	Бухоро амирлигидаги сунний-шиа ихтилофлари тарихидан	267

DIALEKTIK MATERIALIZM VA TILSHUNOSLIK METODOLOGIYASI

Zikrillayev G'ani Nasrullayevich,
filologiya fanlari doktori

Ro'ziyev Yarash Bozorovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
y.b.ruziev@buxdu.uz

Safarov Firuz Sulaymonovich,
Buxoro davlat universiteti doktoranti (DSc),
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
f.s.safarov@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslik metodologiyasi va uning turkiy tillar shu jumladan o'zbek tili grammatikasiga tatbiqi haqida so'z yuritiladi. Avvalo metodologiyaning falsafadagi talqini izohlanadi. Nemis faylasufi Gegelning fikricha dialektik usul real olamni ilmiy bilishning eng umumiy usuli bo'lib barcha fanlar uchun metodologiya vazifasini o'taydi. Shundan so'ng sho'ro tilshunosligi jumladan uning tarkibiy qismi bo'lgan turkiy tilshunoslikda ham metodologik asos sifatida qabul qilingan dialektik materializmning turkiy tillar grammatik qurilishiga tatbiqi tahlil qilinadi. Professor S. N. Ivanovning dialektik mantiqdagi mohiyatning ziddiyatli tabiati haqidagi tushunchani grammatik ko'p ma'nolilik talqiniga tatbiq etib grammatik shaklning umumiy ma'nosi zid, qarama-qarshi ma'nolar birligidan iboratligi shuningdek grammatik kategoriya a'zolari orasida ham shunday dialektik ziddiyat mavjudligi, uning shogirdi H. G'. Ne'matovning esa turkiy tillarda grammatik shakllarning o'zaro munosabatini o'rganishda binar oppozitsiya nazariyasiga murojaat qilish tadqiq etilayotgan hodisaning mohiyatini chuqurroq anglashga imkon berishi haqidagi fikrlari sharhlanadi. Maqola mualliflarining fikricha turkiy tillarda grammatik kategoriyaga xos umumiy (mushtarak) ma'no uning shakllarida turli daraja va ko'rinishda ifodalanadi va bu shakllar orasida oppozitiv emas, nooppozitiv munosabat mavjud. Xulosa sifatida sho'ro tilshunosligida dialektik materializm falsafiy, metodologik asos vazifasini bajarganligi, u hozir ahamiyatini yo'qotgan ta'limot ekanligi aytiladi.

Kalit so'zlar: metodologiya, dialektika, dialektik materializm, dialektik mantiq, umumiylik, xususiylik, substansiya, grammatik shakl, grammatik kategoriya, ziddiyat, qarama-qarshilik, oppozitsiya, privativ oppozitsiya, ekvipolent oppozitsiya, nooppozitiv farqlanish.

Аннотация. В статье речь идёт о методологии языкознания и её применении к грамматике тюркских, в том числе узбекского языка. Прежде всего разъясняется трактовка методологии в философии. По мнению немецкого философа Гегеля, диалектический метод является наиболее общим методом научного познания реального мира и служит методологией для всех наук. После этого анализируется примененение диалектического материализма, принятое в качестве методологической основы в советском языкознании, в том числе и в тюркологии, являющемся его составной частью, к грамматическому строю тюркских языков. Анализируется точка зрения профессора С. Н. Иванова о применении противоречивости сущности в диалектической логике к истолкованию грамматической многозначности, при этом выясняется, что общее значение грамматической формы состоит из единства противоречивых значений, а также существования такого диалектического противоречия между членами грамматической категории, мнение его ученика Х. Г. Нигматова о том, что применение теории бинарной оппозиции при изучении взаимодействия грамматических форм в тюркских языках позволяет глубже понять сущность изучаемого явления. По убеждению авторов статьи, общее значение, характерное для грамматической категории в тюркских языках, выражается в её формах в различных степенях и разновидностях, и между этими формами нет оппозиционного отношения. В заключение говорится, что диалектический материализм служил философско-методологической основой в советском языкознании, а в настоящее время является учением, утратившим свое значение.

Ключевые слова: методология, диалектика, диалектический материализм, диалектическая логика, одщее, частное, субстанция, грамматическая форма, грамматическая категория,

противоречие, оппозиция, привативная оппозиция, эквиполентная оппозиция, неоппозитивное различие.

Abstract. *The article deals with the methodology of linguistics and its application to the grammar of the Uzbek language. First of all, the interpretation of methodology in philosophy is explained. According to the German philosopher Hegel, the dialectical method is the most general method of scientific knowledge of the real world and serves as a methodology for all sciences. After that, the application of dialectical materialism, accepted as a methodological basis in Soviet linguistics, including Turkology, which is its integral part, to the grammatical structure of the Turkic languages is analyzed. The opinions of Professor S. N. Ivanov on the application of the contradictory nature of essence in dialectical logic to the interpretation of grammatical polysemy are analyzed, while it turns out that the general meaning of the grammatical form consists of the unity of contradictory meanings and also the existence of such a dialectical contradiction between the members of the grammatical category, the opinion of his student H. G. Nigmatov that the application of the theory of binary opposition in the study of the interaction of grammatical forms in the Turkic languages allows a deeper understanding of the essence of the phenomenon under study. According to the authors of the article, the general meaning characteristic of the grammatical category in the Turkic languages is expressed in its forms in various degrees and varieties, and there is no opposition between these forms. In conclusion, it is said that dialectical materialism served as a philosophical and methodological basis in Soviet linguistics, and at present is a doctrine that has lost its significance.*

Key words: *methodology, dialectics, dialectical materialism, dialectical logic, one, particular, substance, grammatical form, grammatical category, contradiction, opposition, privative opposition, equipotent opposition, non-opposite difference.*

Kirish. *Ma'lumki metodologiya so'zining ma'nolaridan biri ilmiy bilish metodi haqidagi ta'limotdir. Ilmiy bilish metodlarining nazariy asosi rivojlanib borayotgan fanning ehtiyojlari taqozosi bilan yuzaga kelgan. U tabiat, jamiyat va inson ongining murakkab hodisalarini to'g'ri, obyektiv talqin etishga, fanning tabiiy aloqalarini ochishga imkon beradi. Ilmiy bilish masalasida usul muammosi bilan eng qadimgi falsafada Aristotel shug'ullangan. Ilk bor fanni usul tizimi asosida o'rganish masalasini F. Bekon ilgari surgan. R. Dekart va I. Kant ham bu masalaga alohida e'tibor qaratgan. Gegel esa metodologiyaga muhim hissa qo'shgan. U birinchi bo'lib falsafiy metodning o'ziga xos xususiyati, uning aniq fanlar metodidan farq qilishini ko'rsatgan. Natijada bilish jarayonida ilmiy tadqiqotning o'zaro bog'liq xususiy, umumiy va eng umumiy usullari mavjudligi aniqlangan. Dialektik usul real olamni ilmiy bilishning eng umumiy usuli bo'lib barcha fanlar uchun metodologiya vazifasini o'taydi [1, 258]. Boshqacha aytganda zamonaviy falsafa fani voqelikni ilmiy bilishning asosiy yo'nalishlarini aniq belgilab berish qudratiga ega. Ilmiy bilish jarayonining samarasi voqelik hodisalarining dialektik munosabati va ularning sinergetik taraqqiyot omillarining e'tiborga olinishi bilan bog'liq. Aynan ana shu falsafiy qarashlar asosida ilmiy tadqiqot jarayonida qo'llaniladigan vositalar ham haqiqiy bahosini topadi [7, 10].*

20-asrda sho'ro tilshunosligining tarkibiy qismi bo'lgan turkiy tilshunoslikda ham dialektik usul metodologik asos sifatida e'tirof etildi. Jumladan prof. S. N. Ivanov o'z tadqiqotlari [2; 3]da mazkur usulning har jihatdan to'g'ri va afzal ekanligini ta'kidlaydi. O'ziga xos yondashuv, teran tadqiq, salmoqli nazariy fikr-mulohazalar 20-asr turkiy tilshunosligida katta ta'sir kuchiga ega bo'lganligidan 21-asrning yosh tadqiqotchilarini xabardor qilish maqsadida quyida asliyat [3] va tarjima [4] asosida ulardan ayrimining tadqiq-u talqini hamda ta'rif-u tavsifiga murojaat qilamiz.

Asosiy qism. *Grammatik shakl ma'nolarining tadqiqotchi ko'z o'ngida namoyon bo'ladigan cheksiz rang-barangligi faktlarni sharhlashning muayyan tamoyillarini ishlab chiqishni ya'ni shu rang-baranglikni nazariy jihatdan tushuntirib berish zaruriyatini ko'ndalang qilib qo'yadi. Umuman olganda har qanday nazariyaning vazifasini xususiy faktlarning barcha rang-barangligini bog'lab turuvchi umumiylikni topishga urinish tarzida ta'riflash mumkin [3, 66; 4, 10]. Nazariya yaratish uchun esa muayyan tamoyillar, metodologik va falsafiy asos zarur [3, 68; 4, 15].*

Grammatik ko'p ma'nolilikni o'rganishda *dialektika* fanidagi xususiylik va umumiylikning o'zaro munosabati haqidagi kategoriya qonun-qoidalariga tayanish lozim (*Dialektika taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot, ilmiy bilish metodlaridan biri [1, 109]*). Boshqacha aytganda modomiki umumiylik va xususiylik ma'nolarining o'zaro munosabati grammatikada bor ekan, ayni paytda umumiylik va xususiylik munosabati haqida dialektik ta'limot mavjud ekan, nazariy masalaning o'ziga xosligini falsafiy nuqtayi nazardan o'rganish maqsadga muvofiqdir [3, 69 – 70; 4, 18 – 19]. Aniqroq qilib aytganda dialektik-materialistik falsafa

muammoni xususiy fanlarga xos bo'lgan tomondan, metodologik nuqtayi nazardan izohlash imkonini beradi [3, 71; 4, 20]).

Dialektik mantiq (D. M.)ga ko'ra yakkalikka nisbatan olingan umumiylik tarkibida mazkur yakkalik mavjud bo'lgan aloqalar tizimidir (D.m. inson tafakkurining rivojlanish qonuniyatlari to'g'risidagi ta'limot, mantiq fanining alohida sohasi. D.m. ta'limotiga ko'ra tafakkur bilishning shunday qonunlariga asoslanadiki unda tashqi holatdan ichki holatga, hodisalardan mohiyatga, mavhumlikdan konkretlikka, nisbiy haqiqatlardan mutlaq haqiqatga tomon rivojlanish ro'y beradi. D.m.da analiz va sintez, induksiya va deduksiya kabi metodlar bilishning o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan usullarini tashkil etadi. D.m. muayyan kategoriyalar tizimidan ham iborat. Hozirgi paytda D.m. fanini rivojlantirishga alohida e'tibor berilyapti [1, 109]). Umumiylikni aynan shunday tushunish u haqda konkret umumiy tushuncha hosil qilishga olib keladi. Yakkalik hodisa. Umumiylik esa tarkibida yakkalik mavjud bo'lgan tizim, qator hodisalarining tub asosi, ularning mohiyatidir. Demak umumiylik dialektik talqinda yakkalik kabi konkret va moddiy narsa deb qaraladi [3, 71; 4, 21].

Umumiylik ayrim narsa, hodisalarning aloqa-munosabatidan iborat bo'lib mazkur narsa va hodisalarni yaxlit birlik, yagona tizimga birlashtiradi. Dialektik mantiq nuqtayi nazaridan bunday tizim tarkibiga kiruvchi xususiylkni aniqlash xususiylkdan umumiylikka olib boruvchi aloqani ko'rsatish natijasida amalga oshiriladi. Bu esa xususiylkning umumiy tizimdagi o'rnini aniqlash bilan qo'lga kiritiladi. Xullas muayyan tizimga mansub aloqadorlik, yakkalik o'zining bo'lak (qism, uzv)laridan birida aks etgan shu tizimning aynan o'zidir [3, 72; 4, 22 – 23].

So'ngra muallif diqqat-e'tiborini yuqorida ko'rsatilgan metodologik tamoyillarni, dialektika va dialektik mantiqning tushuncha-yu kategoriyalarini grammatik ko'p ma'nolilik muammosi talqiniga qanday tatbiq etish mumkin degan savolga javob berishga qaratadi. Bunda Gegel ta'limoti asos vazifasini bajaradi. Ulug' faylasufning fikriga ko'ra yakka narsalarning substansional mohiyatiga kirib bormasdan turib umumiylikni izlash empirik fanlarga xos. Binobarin dialektik mantiq narsa-predmetning ayrim belgisini mavhum tavsiflashdan voz kechib konkretlikka ya'ni tizim, mohiyat hamda o'zaro munosabatini tadqiq-u tahlil qilishga ko'tarilishni taqozo etadi. Bunday holda muayyan shaklning umumlashgan grammatik ma'nosi uning xususiy ma'nolarining bevosita kuzatishda berilmagan tizimi, hodisa, ya'ni xususiy ma'nolaridan tashqarida turuvchi mohiyatidir deya e'tirof etiladi [3, 73; 4, 23 – 24].

Shundan so'ng olim substansional morfologiyani asoslash masalasiga to'xtaladi. Bunday holda ya'ni umumiylik va yakkalik munosabatining o'ziga xos xususiyatini tushuntirib berish uchun dialektikaning narsa-predmet (mavjudot), mohiyat va munosabat kabi kategoriyalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Dialektik materializm da mavjudotning mohiyatini anglashga ya'ni uni *substansiya* tarzida tushunishga asoslaniladi (*Substansiya (lot. substantio – mohiyat) qadimgi Yunoniston, Hindiston, Xitoy falsafasi tarixida butun mavjudotning bosh asosini ifodalovchi tushuncha. Jumladan Arastu substansiya mohiyat, barcha kategoriyalarning real asosi, borliqni substansiya tushunchasiz tushuntirib bo'lmaydi deb ta'kidlaydi. Falsafiy tafakkur tarixida substansiya muammosi bo'yicha olib borilgan bahs-munozaralar moddiy va ruhiy jarayonlarni chuqurroq o'rganish, ular o'rtasidagi tafovut va o'zaro birlikni har tomonlama tahlil etish tomon yo'naltirilgan [1, 380 – 381]).* Boshqacha aytganda unda obyektiv borliq muayyan xossa va munosabatlarni o'zida mujassam etgan mavjudotlarning yig'indisidan iborat deb qaraladi [3, 73; 4, 25].

Shakl, ma'no va vazifa (funksiya) kabi grammatik tushunchalarning o'zaro aloqasini dialektikaning narsa-predmet, xususiyat va munosabat kategoriyalari aloqasi nuqtayi nazaridan o'rgansa bo'ladi. Grammatik shakl narsa-predmet ya'ni borliqda mavjud bo'lgan muayyan narsa tarzida tushunilsa u o'zining aloqa va qo'llanishida shakllanadigan xususiyat (ma'no)lari asosida yuzaga chiqadigan ma'lum mohiyat (substansiya)ga ega ekanligini e'tirof etishga to'g'ri keladi. Grammatik shaklning yashirin mohiyati (substansiyasi) uning botiniga yo'nalgan munosabati (vazifasi, qo'llanishi) ya'ni grammatik shaklda berilgan ma'nolar tarzida tushunilishi mumkin [3, 74; 4, 26].

Grammatik shaklni uning munosabatlari ya'ni sintaktik qo'llanishida namoyon bo'ladigan muayyan xususiyat-ma'nolariga ega substansiya sifatida talqin qilishda grammatik shakllarning ikki tomonlama va ziddiyatli tabiati aks etadi. Grammatik shakllarning ushbu ziddiyatli birligi dialektik umumiylik va yakkalik, mohiyat va hodisa, narsa va xususiyatining voqelanishi demakdir. Bunday talqinda grammatik shakllar morfologik va sintaktik xususiyatining botin ayniyatligi ma'lum bo'ladi. Grammatik shaklning sintantik tavsifi unda ma'lum ma'nolarning mavjudligi sababli kirishadigan aloqalari bo'lsa morfologik xususiyati uning sintaktik qo'llanishi bilan belgilanadigan ma'nolaridir [3, 74; 4, 26 – 27].

Morfologik jihatdan tasvirlanganda grammatik shakl o'zining substansional mazmuni, ma'nolar tizimi, xususiy ma'nolarda namoyon bo'ladigan mohiyati (ya'ni umumiy ma'nosi) haqidagi ilmiy

tushunchada o'z aksini topishi kerak. Shunga muvofiq tasvir metodi ham substansional yondashuvni, mohiyatni aloqalar orqali ochishni ta'minlashi darkor. Shaklning barcha ma'nosi unda substansional tarzda mavjud bo'ladi. Masalan otning nol ko'rsatkichli shaklida yakallik, tur va jamlik ma'nolari mujassam bo'ladi [3, 75; 4, 28 – 29].

Shuni unutmazlik kerakki substansional yondashuv amaliy quvvat-ahamiyatga ega bo'lishi uchun morfologiya va sintaksis bir-biridan aniq-ravshan farqlanishi shart. Morfologiyada grammatik shaklning umumlashgan holda sintaksida uchramaydigan mazmuni aniqlanishi lozim. Sintaksisda esa grammatik shakllar vazifa nuqtayi nazaridan ya'ni so'z birikmasi va gapda qo'llanishi jarayonida tahlil qilinishi kerak. Boshqacha aytganda morfologiyada grammatik shakllarning mohiyati ularning xususiyati majmui asosida aniqlanadi. Bunda narsa-predmet o'zining xossasiga ko'ra tavsiflanadi. Bu xossa esa aslida munosabatlar yig'indisi, jamlanmasidan iborat. Sintaksisda esa shakllarning sintaktik bo'laklarni hosil qilish jarayonida namoyon bo'ladigan o'zaro munosabatlari ochib beriladi. Bu esa grammatik kategoriyalarni ta'riflashda substansional mavjud ma'nolar nazariyasi ham bo'lishini taqozo etadi [3, 75; 4, 29 – 30].

Professor S. N. Ivanovning diqqat-e'tiborini tortgan yana bir nazariy muammo grammatik ko'p ma'nolilik talqiniga muqarrar tatbiq etiladigan dialektik mantiqdagi mohiyatning ziddiyatli tabiati haqidagi tushunchadir. Onda-sonda uchraydigan g'ayrime'yoriy bir narsa (anomaliya) tabiatan ziddiyatni ochib berishda jiddiy g'ovdir. Ana shu g'ovni his eta bilgan va uni bartaraf eta olgan kishigina hodisa va mohiyatning dialektik munosabatini ko'rsata oladi [3, 78; 4, 33 – 34].

Tushunchaga ta'rif berishda tilshunos olim yana Gegelga murojaat qiladi: "Har qanday tushuncha umuman olganda "qarama-qarshi tomonlarning birligidir. Dialektik mantiqda tushunchada aks etgan aloqa umumiylik va xususiylilik aloqasidir deya ta'kidlanadi. Obyektiv borliqda shunday aloqalar borki ular empirik kuzatishda emas, nazariy yo'l bilangina aniqlanadi. Nazariy bilishning asosiy kategoriyasi ilmiy tushunchadir. Ilmiy tushuncha faqat dialektik yo'l bilan mavhumlikdan aniqlikka ko'tarilishi natijasida hosil bo'ladi. Bunda teran tushunish tomon ko'tarilish nazarda tutiladi. Modomiki grammatika fan ekan, har bir grammatik kategoriya va grammatik shaklning ta'rifi u haqdagi ilmiy tushuncha bo'lmog'i va unda mazkur hodisaning ziddiyatliligi, umumiy qatordagi o'rni so'zsiz ko'rsatilmog'i kerak. Qarama-qarshiliklar birligi va ularning kurashi qonuni nazariy tafakkur mag'zidir. Nazariy bilish vazifasi aynanlikda tafovutni ko'rishdir. Borliqdagi hamma narsa dialektik, ikki taraflama va zid bo'ladi ((*Всё в мире диалектически, противоречиво двойственно* [3, 78])). Buning sabablaridan biri shuki har bir fakt, har bir hodisa o'z-o'zicha ham, boshqa hodisalar bilan munosabatda ham mavjud bo'ladi" [3, 78; 4, 34 – 36].

Mavjud narsani ideal obyekt sifatida ongda tiklash-tasvirlashda qarama-qarshilikning o'zaro ta'sir etish tamoyili muhim metodologik ahamiyatga ega. Borliqning u yoki bu hodisasida zid munosabatni topish o'rganilayotgan narsaning mohiyatiga kirib borish jarayonida katta ahamiyat kasb etadi. Aniqlangan, topilgan, ochilgan ziddiyat doimo bilishning bosqichi hamda yechimini, aniqrog'i qarama-qarshi tomonlarning birligini anglashni talab qiladigan muammodir. Obyektiv borliqdagi aynan shu ziddiyatlar fikr harakati hamda shu fikrning u yon-bu yon o'tib turishi manbaidir.

Ilmiy tushunchalar xususida yuqorida bayon qilinganlarga tayanib ta'kidlash mumkinki nazariy qurilma (ya'ni tizim, sistema) o'zaro bog'langan va bir-biriga o'tib turadigan tushunchalar asosida yaratilishi, boz ustiga tizimning o'zi ham o'z ichida konkret va uzvlarga bo'linadigan tushunchadan iborat bo'lmog'i lozim [3, 79; 4, 37 – 38].

Nazariya ikki "tomonlama harakat"li teran sintez-hosila bo'lishi kerak. "Nazariya o'z isbotini empirik faktlarning kattagina miqdorini o'zaro bog'lashda topadi, uning haqqoniyligi ham ana shunda" deb yozadi fasl oxirida nazariyotchi tilshunos olim Eynshteynning fikriga tayanib [3, 80; 4, 39].

Muallif monografiyasining boshqa fasl va paragraflarida mazkur metodologiyaga asoslanib otga xos grammatik (son, egalik, kelishik) kategoriyalarning substansional-dialektik mohiyati hamda ularning nutq (gap)da voqelanishini teran tadqiqu talqin qiladi.

Ta'kidlash joizki O'zbekistondan ham prof. S. N. Ivanovning H. Ne'matov, I. Mirzayev kabi taniqli shogird-u izdoshlari yetishib chiqdi. Ushbu maqolada prof. H. G'. Ne'matovning istiqlolgacha yaratgan tadqiqotlaridan ayrimi [5; 8]ga to'xtalamiz.

Olimning ta'kidlashicha fanning qaysi sohasi yoki tarmog'i bo'lmasin har qanday tadqiqotda oldindan belgilangan *metodologik asosga* tayaniladi [5, 6]. Tilshunoslikda falsafiy kategoriyalardan foydalanmoq darkor. Til murakkab, ko'p aspektli xilqat bo'lganligidan uning birliklarini o'rganishda dialektik yondashuvga murojaat qilish taqozo etiladi. Bunday holda mazkur birliklarning obyektivligi, rivojlanishi hamda aloqa-yu munosabatlarini har jihatdan to'liq o'rganish imkoni tug'iladi. Dialektik mantiq borliqda ro'y beradigan harakat, o'zgarish-u rivojlanish jarayonlarini nihoyatda aniq-ravshan aks ettira oladi. Bu

borada markscha dialektik mantiqning ahamiyati beqiyos. Negaki unda asosiy diqqat-e'tibor o'rganilayotgan hodisaning mazmunini aniqlash usul va yo'llariga, ilmiy tushuncha yaratish tamoyillariga qaratiladi, tadqiq obyektining mazmun-mohiyatini tahlil qilish talab etiladi. Aynan ushbu yondashuv tadqiq obyektining imkon qadar ko'proq tomonlarini qamrab oladi. Pirovard natijada til, uning birliklari hamda sistem tuzilishining mohiyati tadqiqotchi ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'ladi.

Dialektik mantiq metodining turkiy tillarga tatbig'i samaradorligini prof. S. N. Ivanov tadqiqotlari tasdiqlaydi. Shu bois biz deb fikrini davom ettiradi H. G'. Ne'matov ishimizda qo'llangan sistem tadqiq usulini imkon qadar dialektik mazmun bilan boyitishga harakat qildik. So'ngra o'ziga xos bunday yondashuvning talablari bayon qilinadi. Jumladan tilni sistem-struktur usul bilan tadqiq qilganda uning birliklari (fonema, morfema va hokazo), shakl va kategoriyalarning *realligi* ularning aloqa-munosabatlari bilan qorishib ketmasligi lozim. Dialektik mantiqda obyektning faqat aloqa-munosabatlari o'rganilmaydi. Ayni paytda u reallik ya'ni tadqiqotchiga bog'liq bo'lmagan mavjudot hamda o'zida sifat, xususiyat va munosabatlarning barchasi mavjud bo'lgan narsa deb qaraladi. Binobarin lisoniy shakl obyektiv mavjud, o'zida barcha aloqa-munosabati mujassam deb qaralmog'i kerak. Boshqacha qilib aytganda lisoniy shakllar *substansiya* deb tushunilishi darkor. Bunday holda til unsurlari o'zidagi belgilar (xususiyat, munosabat va mazmun) asosida muayyan tizimga birlashib unda yangi belgilarga ega bo'ladi. Natijada tizim tarkibiga kirgan unsurlarga nisbatan butunlik, yaxlit birlik vazifasini o'taydi [5, 3 – 4].

Tadqiqotda sistema-tizim bilan til unsurlarining o'zaro munosabati talqini ham diqqatga sazovor. Ushbu munosabat umumiylik va yakkalik, butun va qism munosabati tarzida tushuniladi. mazkur tushunchalar dialektik, nisbiy bo'lib bir-biridan keskin ajralmagan, bir-biriga o'tib turadi. Til birliklarida umumiylikning mohiyati xususiylashadi, til birliklarining konkretlashishida esa mohiyat hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Tilning sistem xususiyati, uning tuzilishi-tartiboti grammatik kategoriya shakllarining o'zaro munosabati doimiy, barqaror hamda muayyan belgilarga asoslangan bo'lishini talab etadi. Shu sababli turkiy tillarda grammatik shakllarning o'zaro munosabatini o'rganishda binar *oppozitsiya* nazariyasiga murojaat qilish tadqiq etilayotgan hodisaning mohiyatini chuqurroq anglashga imkon beradi (*Oppozitsiya ziddiyat, qarama-qarshilik (противопоставление) ma'nosini anglatadi. Ingliz va nemis tilida mazkur atamaning o'zi (ing. opposition, nem. Opposition) qo'llanadi [6, 289, 369]*). Ammo grammatik shakl (kategoriya)larning o'zaro munosabati ko'p qirrali bo'lganidan oppozitsiyaning bitta qatori ya'ni bitta shaklning ikkinchisiga ziddiyati asosida grammatik shakl mohiyatini belgilab bo'lmaydi. Grammatik shakllarda kategorial ma'no bilan bir qatorida yondosh (сопряжённый) grammatik ma'no ham kam emas. Shu sababli grammatik shakl (kategoriya)ning mohiyati oppozitsiyaning birdan ortiq qatori asosida belgilanadi. Muayyan grammatik shakl (kategoriya)ning bevosita ziddiyati asosida uning mohiyati emas, uning xususiy, atigi bitta farqlovchi belgisi aniqlanadi. Shakl (kategoriya)ning mohiyati faqat bevosita munosabatida emas, bilvosita aloqalarida ham yuzaga chiqadi. Shunga ko'ra grammatik shakl oppozitsiya (mikrotizim)ning bitta qatori a'zosi bo'lmaydi, turli belgilari asosida oppozitsiyaning bir necha qatoriga mansub bo'ladi. Binobarin tadqiqotchi mazkur shaklning barcha oppozitsiyasini aniqlashi kerak bo'ladi.

11–12-asr yodgorliklari tilida grammatik shaklning alohida olingan oppozitsiyasi odatda privativ ko'rinishga ega. Grammatik shaklning mohiyati kamida ikki qator oppozitsiya (ikkita mikrotizim) asosida belgilanadi. Grammatik shakl barcha zid belgilarining birligi (единство) uning nisbiy mohiyatini tashkil etadi [5, 5]. Boshqacha aytganda A unsur oppozitsiyaning bir qatorida M_1 belgining mavjudligi (маркированность) bilan V unsurga zid bo'lsa mazkur oppozitsiyaning boshqa qatorida M_2 belgiga nisbatan betarafli (neytralligi) asosida S unsurga zid bo'ladi. Grammatik shaklda bunday belgi bir nechta bo'lishi mumkin. Binobarin A unsur barqaror M_1 belgisi va betaraf (nobarqaror) M_2 belgisiga ega. Ma'lum bo'ladiki A unsur belgilarining birligi bitta barqaror va bitta nobarqaror belgining dialektik birligidan shakllanadi [5, 7].

Grammatik shakl (kategoriya)ning zid (oppozitiv) belgilari mexanik birlik emas, dialektik, ziddiyatli birlikdan iborat. Grammatik shakl mohiyatining bunday talqini mazkur mohiyatning o'zaro zid ikki tomonga ajratish qonun-qoidasi bilan mos tushadi. Markscha dialektikaning o'zagi-yadrosi bo'lgan ushbu qonun-qoida tilshunos zimmasiga tildagi dialektik qarama-qarshilikni aniqlash, topishni, birlikni zid qism-tomonlarga ajratish va ularni yuksak dialektik birlikka birlashtirish mas'uliyatini yuklaydi. Tilda grammatik shaklning ifoda va mazmun tomoni dialektik birlik kasb etadi. Shuningdek morfologiya va sintaksis, til va nutq, sistema-tizim va unsurlari, tizimning o'zgaruvchanligi va barqarorligi, grammatik shakl va uning umumiy-mushtarak ma'nosi hamda tizim unsuri sifatida paradigmatic ma'nosi ham shunday xususiyatga ega bo'ladi [5, 4 – 5]. Muhim ahamiyatga ega bo'lganidan til sistema-tizimning barqaror va o'zgaruvchanligi,

yopiq emas, ochiqligi, tilning aloqa vositasi bo'lishi kabi masalalar ham tadqiqotchi e'tiboridan chetda qolmagan [5, 6 – 8].

Turkiy tillarda grammatik kategoriyalarni tasniflashda ham mazkur tadqiqotdagi kabi tamoyillarga asoslanilganligini ko'ramiz. Grammatik kategoriyalar yasaliş xususiyati, qo'llanish doirasi va sintaktik imkoniyatiga ko'ra tasnif qilinadi. Yasalişiga ko'ra grammatik kategoriyalar cheklangan va cheklanmagan bo'ladi. Chunonchi mayl, zamon, shaxs va son kategoriyalari barcha fe'ldan yasaladi deb ikkinchi turga, daraja kategoriyasi hamma fe'ldan yasala olmaydi deb birinchi turga kiritiladi. Qo'llanish doirasiga ko'ra grammatik kategoriyalar klassifikatsiyalovchi, funksional-sintaktik, klassifikatsiyalovchi-sintaktik va neytral (betaraf) bo'ladi. Ikkinchi turga mansub kategoriyalar qaysi so'z turkumidan foydalanishidan qat'i nazar, gapning ma'lum bo'lagi vazifasini bajarish uchun xoslangan. Fe'lning mayl, zamon, shaxs va son kategoriyalari shunday xususiyatga ega. Ular har doim kesim bo'lib keladi. Sintaktik imkoniyatiga ko'ra grammatik kategoriyalar gap doirasida bir so'zning ikkinchisiga munosabatini ko'rsatadi yoki bu belgiga betaraf bo'ladi [8, 4 –7].

Yuqorida bayon qilinganlarni umumlashtiradigan bo'lsak S. N. Ivanovning fikriga ko'ra grammatik shakllarning umumiy ma'nosini aniqlashdagi asosiy kamchilik ishonchli metodologik asosning yo'qligi, uni aniqlash metodikasining yaxshi ishlanmaganligidir. Grammatik tadqiqotlarda *marksistik-dialektik metodni* qo'llash ko'zlangan natijani beradi. Negaki dialektik materializmga mavjudotning mohiyatini anglashda substansiya tushunchasiga asoslaniladi (*Dialektik materializm ilmiy-falsafiy dunyoqarash, markscha ta'limotning tarkibiy qismlaridan biri, uning falsafiy asosi* [23, 140]. *D.m.ning tamal toshi olamning moddiy tabiati haqidagi, olamda materiya hamda uning harakat va o'zgartirish qonunlaridan boshqa hech nima yo'qligi haqidagi ta'limotdir. D.m. g'ayritabiiy mohiyatlar haqidagi har qanday tasavvur va uning diniy, idealistik falsafasi qanday libosga burkanmasin qat'iy va murosasiz dushmanidir* [23, 142]). Har qanday tushuncha esa umuman olganda qarama-qarshi tomonlarning birligidir. Qarama-qarshiliklar birligi va ularning kurashi qonuni bo'lsa nazariy tafakkur mag'zidir. Binobarin grammatik ko'p ma'novlilik talqiniga dialektik mantiqdagi mohiyatning ziddiyatli tabiati haqidagi tushuncha muqarrar tatbiq etilishi darkor. H. G'. Ne'matovning e'tirof etishicha tilshunoslikda falsafiy kategoriyalardan foydalanmoq darkor. Bunda *markscha dialektik materializmning* ahamiyati beqiyos. U asos qilib olinganda til, uning birliklari hamda sistem tuzilishining mohiyati tadqiqotchi ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu fikrlar S. N. Ivanov nuqtayi nazariga aynan mos. Grammatik shakl (kategoriya)larning mohiyati (umumiy ma'nosi, paradigmatic mazmuni) tadqiq-u talqinida shogird ustoz qo'llagan *ziddiyat, qarama-qarshilik* (противопоставление) atamasini *oppozitsiya* so'zi bilan almashtiradi. Yozma yodgorliklarga uning ikki turi (privativ va ekvipolent oppozitsiya) xos deb uqtiradi.

Shuni ta'kidlash joizki tilshunoslikda oppozitsiya atamasining qo'llanishi 20-asrning 30-yillariga to'g'ri keladi. Uni dastlab N. S. Trubetskoy ishlatgan. Bu olim fonologik oppozitsiyani uning a'zolari orasidagi munosabatga ko'ra uch turga ya'ni privativ, ekvipolent va gradual oppozitsiyaga bo'lgan [9, 82–85]. Bu nuqtayi nazar grammatikaga R. O. Yakobson tomonidan tatbiq etilgan. Uning fikricha hamma grammatik kategoriya oppozitsiya tushunchasiga asoslangandir. Ayni paytda u grammatik kategoriya shakllari orasida mazmuniy aloqa-munosabatning faqat bitta turi ya'ni *privativ* oppozitsiya mavjud degan nazariy qarashni ilgari suradi va rus tilida otning kelishik, fe'lning grammatik kategoriyalarini qo'llanish jihatdan tahlil qilishda shunga asoslanadi. R. O. Yakobson talqinida privativ oppozitsiyaning mohiyati shundan iboratki uning bitta a'zosi kuchli (markerli, belgili), ikkinchisi kuchsiz (markersiz, belgisiz) bo'ladi. Muayyan semantik belgi (A) oppozitsiyaning kuchli a'zosida ifodalangan, kuchsiz a'zosida ifodalangan bo'ladi. Oppozitsiyaning kuchsiz a'zosi asosan A ga zid bo'lgan belgini anglatish uchun xizmat qiladi (bu uning asosiy ma'nosi). Lekin u A belgini implitsit (ta'kidlanmagan) ravishda ifodalash maqsadida ham qo'llanadi [10; 11]. A. V. Isachenko ham rus tilidagi grammatik kategoriyalarni binar privativ oppozitsiya tizimi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha bunday tahlil grammatik kategoriya shakllarini bir-biridan farqlovchi umumiy (invariant) ma'noni aniqlash imkonini beradi. Grammatik shaklning umumiy ma'nosi barcha kontekstda namoyon bo'ladi. U grammatik shaklning barcha xususiy ma'nosini tadqiq qilish yo'li bilan aniqlanadi [12; 13].

Sho'ro germanisti D. A. Shteling ham grammatik kategoriyalarni binar privativ oppozitsiyaga asoslanib tadqiq qiladi. U grammatik kategoriyaga shunday ta'rif beradi. *Grammatik kategoriya mazmunan bir-birini inkor etadigan ikki (faqat ikki) qator (yoki guruh) shakllar oppozitsiyasi demakdir* [14, 59]. Ayni paytda boshqa bir guruh olim ko'p a'zoli grammatik kategoriyalarning faqat binar oppozitsiyaga bo'lib tahlil qilish tilning tabiatiga mos kelmaydi [15, 49], grammatik kategoriya tizimini o'rganishda sun'iylikka olib

keladi [16, 94] deb hisoblaydi. Bunday kategoriya shakllari orasida ekvipolent oppozitsiya mavjud. Shunga ko‘ra har qaysi a‘zo o‘z semantik belgisiga ega bo‘ladi deb e‘tirof etiladi [16, 89].

Mazkur nuqtayi nazar o‘zbek tilshunosligida ham aks etgan. Jumladan A. Nurmonov til tizimining barcha unsuri o‘zaro oppozitiv munosabatda bo‘ladi [17, 128] deb uqtiradi. Jumladan tasdiq va inkor privativ oppozitsiya hosil qiladi. Negaki uning bir a‘zosida belgi (ya‘ni qo‘shimchasi) bor, ikkinchi a‘zosida yo‘q (o‘qimadi – o‘qidi). Ayni paytda tasdiq-inkor a‘zolari orasida ekvipolent oppozitiv munosabat ham mavjud. Kesimi *bor* va *yo‘q* so‘zlaridan ifodalangan sintaktik konstruksiya shunday xususiyatga ega. Chunki ularning ikkalasida ham belgi bor [17, 7]. Grammatik kategoriyalarni tasviriy metodga asoslanib tadqiq qilgan akademik A. Hojiyev bir ishida grammatik ma‘nolarning oppozitsiya hosil qilishini e‘tirof etadi. Bu grammatik kategoriyaga berilgan ta‘rifda o‘z ifodasini topgan. *Bir-biriga qiyosan olinadigan (oppozitsiya hosil qiladigan) ikki yoki undan ortiq grammatik ma‘no bilan shu ma‘nolarni ifodalovchi shakllar birgalikda grammatik kategoriyani hosil qiladi* [18, 6].

70-yillarda ayni paytda sho‘ro tilshunosligida til qurilishi, shu jumladan grammatik kategoriya sistemasi-tizimi barcha tilda bir xil emas degan yangicha metodologik qarash bayon qilindi. Bundan grammatik kategoriyaga beriladigan ta‘rifda tilning grammatik qurilishini hisobga olish kerakligi anglashiladi. V. N. Yarseva e‘tiborini shunga qaratadi. *Grammatik kategoriya strukturasi tilning morfologik turiga bog‘liq bo‘lgan grammatik shakllar sistemasi orqali izchil ifodalanuvchi umumlashgan ma‘nodir* [19, 5].

Mazkur yondashuv boshqa tilshunoslar tomonidan e‘tirof etildi. Jumladan A. V. Bondarko ilgari nuqtayi nazaridan voz kechib grammatik kategoriya a‘zolari orasida faqat oppozitsiya emas, nooppozitiv farqlanish ham mavjud deb yozadi [20, 17 – 28] (*Tilshunoslikda oppozitsiya aslida farqlanishning o‘ziga xos turi sifatida tushirilgan* [21, 176]). Bunday holda oppozitsiya grammatik kategoriya strukturasi-tuzilmasida yagona va mushtarak tamoyil emas, grammatik kategoriya shakllarini bir sistema-tizimga birlashtiruvchi tamoyillardan biri deb qaraladi. Binobarin bu nuqtayi nazarga ko‘ra grammatik kategoriya asosini umumiylik tushunchasi ya‘ni umumlashgan ma‘no tashkil etadi. Oppozitsiya bilan nooppozitiv farqlanish esa grammatik kategoriya shakllari bir tizimga birlashuvining turlicha ko‘rinish (usul)idir [20, 22]. Grammatik kategoriya a‘zolari orasidagi mazmuniy aloqa-munosabatning bunday talqini ta‘rifning boshqacha bo‘lishini taqozo etadi. *Grammatik kategoriya umumiy (podovoe) ma‘no asosida birlashuvchi grammatik shakllar sistemasidir; umumiy ma‘no kategoriya shakllarida xususiy (vudovoe) ma‘no tarzida namoyon bo‘ladi; xususiy ma‘nolar orasida oppozitiv munosabat bilan nooppozitiv farqlanish ham mavjud; grammatik kategoriya strukturasi-tuzilishi tilning qurilishiga qarab boshqacha bo‘lishi mumkin* [20, 24].

Yuqoridagi ikki ta‘rifdan anglashiladiki grammatik kategoriyaga o‘zbek tili nuqtayi nazaridan beriladigan ta‘rifda ona tilimizning agglutinativ xususiyati, aniqrog‘i o‘zbek adabiy tili qurilishining bosh xususiyati aks etishi kerak. Quyidagi ta‘rifda shu inobatga olingan. *Grammatik kategoriya ikki va undan ortiq shakl tizimi orqali turli daraja va ko‘rinishda ifodalanuvchi umumlashgan ma‘nodir. Boshqacha aytganda grammatik kategoriya umumlashgan ma‘no bo‘lib ikki va undan ortiq grammatik shakl tizimi orqali turli daraja va ko‘rinishda ifodalanadi* [22, 19].

Xulosa. Yuqorida aytilganlardan ma‘lum bo‘ladiki grammatik kategoriya a‘zolarining mazmuniy aloqa-munosabati 1) o‘zaro qarama-qarshi, bir-biriga zid; 2) faqat privativ oppozitsiya; 3) privativ yoki ekvipolent oppozitsiya; 4) oppozitsiya (privativ va ekvipolent) hamda nooppozitiv farqlanish tarzida bo‘ladi, shuningdek 5) grammatik kategoriyaga xos umumiy (mushtarak) ma‘no uning shakllarida turli daraja va ko‘rinishda ifodalanadi. Shuni eslatish joizki birinchi nuqtayi nazarda markscha dialektik materializm falsafiy, metodologik asos vazifasini bajargan. Bunday “dialektik materializm – sobiq SSSRda 1930 – 80-yillarda rasmiy falsafa sifatida o‘qitilgan, hozir ahamiyatini yo‘qotgan ta‘limot” [1, 109].

ADABIYOTLAR:

1. Фалсафа. Қомусий лугат. Тошкент, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2004.
2. Иванов С. Н. Родословное древо тюрок Абу-л-гази-хана. Ташкент, изд-во Фан, 1969, 203 б.
3. Иванов С. Н. Курс турецкой грамматики. Часть I. Грамматические категории имени существительного. Ленинград, изд-во Ленинградского университета, 1975.
4. Иванов С. Н. Грамматик тадқиқотларнинг методологик муаммолари. Монография. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. Самарқанд, СамДУ нашриёти, 2004, 80 б.

5. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI–XII вв. Ташкент, «Фан», 1989. 191 с.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
7. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. Тошкент, «Фан», 2007.
8. Нигматов Х. Г. О классификации грамматических категорий в тюркских языках. Советская тюркология журналы, 1984, № 4.
9. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.
10. Jakobson R. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Travaux du cercle linguistique de Prague, 1936, 6.
11. Якобсон Р. О. Морфологические наблюдения над славянским склонением (American contributions to the IV. International congress of Slavistics). Mountain`s – Gravenhage, 1958.
12. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология, II. Братислава, 1960.
13. Исаченко А. В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения. Вопросы языкознания журналы. 1963, № 2.
14. Штелинг Д. А. О неоднородности грамматических категорий. Вопросы языкознания журналы. 1959, № 1.
15. Шендельс Е. И. О грамматической полисемии. Вопросы языкознания журналы. 1962, № 3.
16. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Л., 1978.
17. Нурмонов А. Н. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. Тошкент, 1982.
18. Хожиев А. Хозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979.
19. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. Типология грамматических категорий (тўплам). М., 1975.
20. Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (Отношения оппозиции и неопозитивного различия). Вопросы языкознания журналы. 1981, № 6.
21. Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции. Исследования по общей теории грамматики (тўплам). М., 1968.
22. Зикриллаев Ф. Н. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. Тошкент, «Фан», 1990.
23. Философия лугати. Тошкент, Ўзбекистон нашириёти, 1976.